

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ (ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ ПОГЛЯД І ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД)

Олександр Бутнік-Сіверський,
*професор, член-кореспондент АТН України, завідувач
економіко-правового відділу НДІ інтелектуальної
власності НАПРН України, доктор економічних наук*

Динамічний економічний розвиток України можливий лише на основі інноваційної складової в умовах глобалізації економічних процесів. Саме з цим пов'язують модернізацію економіки, беручи до уваги економіку знань.

Сучасна економічна наука, що спирається на цивілізаційний підхід, зазначає Н. Краснокутська, збагатилася новим напрямом розвитку, йдеться зокрема, про *науку інноватику*, що вивчає закономірності процесів розвитку, формування новацій, нововведень, механізмів управління змінами, подолання опору нововведенням, адаптації до них людини, використання та поширення інноваційних потоків, інноваційної діяльності, їхнього впливу на сферу конкуренції, на розвиток суспільства загалом [1, 8]. Тут варто зазначити, що світова наукова думка сформувала принципово новий погляд на цивілізаційний прогрес, в основу якого покладено механізм інноваційного розвитку за участю людини-творця. Нова парадигма розвитку на передній план висуває *не нагромадження матеріальних благ, а розвиток людського потенціалу при збереженні навколишнього середовища*. Людина, її потреби та розвиток визнаються ос-

новними передумовами прогресу, нових цивілізаційних зрушень. Саме процеси глобалізації в економіці та розвитку інформаційних технологій (отримання, перетворення й передачі всіх форм інформації) стали каталізатором кардинальних зрушень і зміни парадигми мислення від індустріальної до постіндустріальної цивілізації.

Щодо теорії в науці інноватики сьогодні виокремлюють *інтелектуальну власність (intellectual property)*, як право на результат інтелектуальної діяльності, та *інтелектуальну економіку (creative economy)*, чи *економіку інтелектуальної власності*, що спирається на теорію і методологію інтелектуального капіталу (*intellectual capital*) [2], у який відповідне місце має посісти сучасна теорія людського капіталу, що трансформується під впливом глобалізації економічних процесів.

Зауважимо, що з подальшим розвитком інноватики відбуваються транс-

Олена Орлюк,
*професор, член-кореспондент НАПРН України,
директор НДІ інтелектуальної власності НАПРН
України, головний редактор журналу
«Теорія і практика інтелектуальної власності»,
доктор юридичних наук*

ДО 20-РІЧЧЯ НАПРН УКРАЇНИ

формаційні процеси в економіці, змінюються погляди на *людину економічну* (*homo economicus*) — сукупність економічних потреб, інтересів, цілей індивіда, органічне поєднання в ньому рис працівника та власника [3, 214], на *людський потенціал* — міра втілених у людині природних здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації та їхню здатність приносити доход [3, 216], на *людський капітал* (*human capital*) — вартість запасу здібностей, досвіду, знань, які залучені до процесу господарювання, капіталізовані на основі найму та приносять додану вартість (прибуток) [4], на факт появи «нової економіки» (неоекономіки, *neoeconomica*) — економічної інфраструктури, що характеризує головним чином переваження невідчутних активів (послуг і технологій) та зниження ролі відчутних активів [5]. На думку науковців, означені погляди є дискусійними в умовах глобалізації економічних процесів.

Прикметна особливість «нової економіки» — розвиток інтелектуального капіталу та його приєднання до останніх трьох основних факторів виробництва, що революційно відрізняють цю економіку від усіх попередніх. На думку А. Григоряна, який визначає «нову економіку» як перший етап почавшогося нового постіндустріального устрою, а точніше як довгостроковий (за Н. Кондратьєвим — піввіковий, хоча й з тенденцією до поступового скорочення) економічний цикл, який відкриває над довгостроковий (сторіччя) цикл постіндустріалізму. Своєю чергою, «нова економіка» як прикінцевий ланцюг в ланцюгу інновації → високі технології → нова економіка (у абстракті: створення → впровадження → результат), стала безпосереднім результатом радикальних змін в інноваційній (з 1950–1960-х років) і технологічній (з 1970–1980-х років) сферах. «Нова економіка» є наслідком прямого п'ятого технологічного укладу в економіці, основа якої — електроніка,

комп'ютерні, космічні та біологічні технології, новітні джерела енергії, телекомунікаційні та ін. [6]. «Нова економіка» сьогодні — це галузі з високою часткою нематеріального, людського, капіталу, такі, як інформаційно-комунікаційні технології, освіта, наука, та інтелектуальні послуги (консалтинг) [7]. Інформаційна економіка, зазначає П. Левчаєв, як нова реальність визначає конфігурацію світової економічної та фінансової систем. У цій економіці людина розглядається частіше як носій інформації. Люди з творчим складом розуму та креативним мисленням створюють у неоекономіці нове знання, формуючи економіку знань. Вартісний приріст у такій економіці формується на основі інформаційних технологій, що визначають як окремі елементи, так і вищий рівень цілісності тієї чи тієї національної економіки, а також її конкурентоспроможність. Оскільки інформація та знання швидко старішають, а на такій базі нового, інноваційного продукту створити не можна, потрібний безперервний процес примноження знань. Перспективні знання й інструментарій (фінансові інновації) потребують масштабного тиражування [8].

Право на результат інтелектуальної діяльності та теорія інтелектуального капіталу вносять у *сучасну теорію людського капіталу* оновлену методологію його сприйняття, що потребує поглибленого дослідження.

Гене́за теорії людського капіталу — концепція західних економістів, яка поєднує різноманітні, нерідко суперечливі погляди, ідеї, положення стосовно формування, використання знань, навичок і здібностей людини як джерела майбутніх доходів та привласнення економічних благ. Її витоки — праці представників вульгарної (лат. *vulgaris* — простий) політичної економії Дж.-С. Мілля, Ж.-Б. Сея та інших, з одного боку, й ідеологів неокласичного напрямку, зокрема маржиналізму (Л. Вальраса, І. Фішера), — з

другого. Перші з них не розглядали власне людину як капітал, стверджуючи, що ним (капіталом) є лише набуті здібності, котрі реалізуються в процесі праці. Представники неокласичного напрямку вважали капіталом власне людину з набутими нею знаннями та здібностями до праці. Зокрема, І. Фішер наголошував, що людина може належати іншій людині лише за існування рабства чи сама собі, тому вченого індивіда вважав капіталом. А. Маршалл стверджував, що оскільки людина не є товаром, то науково не обґрунтовано є уся теорія людського капіталу. Зважаючи на великий авторитет цього вченого, висловлену ним ідею західні економісти тривалий час не заперечували. Представник історичної школи Т. Рошер називав капіталом набуту робітником кваліфікацію [9].

Узагальнюючи теоретичні дослідження, О. Грішнова зазначає, що прихильники теорії трьох факторів виробництва (В. Бейдджот, Ф. Ліст, А. Маршалл, Дж. Мілль, В. Рошер, Г. Сіджуйк) беззаперечно відкидають ідею включення людини з її природними особливостями до категорії капіталу. Та при цьому вони схильні розглядати як складову частину капіталу чи багатства людські знання і здібності до праці. За словами Дж. Мілля, «власне людська особа... не є капіталом. Людина є ціллю, заради якої існує багатство. Але її набуті здібності, що постають лише як засіб і реалізуються лише через працю, на всіх підставах можна віднести до категорії капіталу». На основі такого підходу до проблеми взаємозв'язку людини, її здібностей до праці і капіталу виникли традиційні визначення поняття «людський капітал», серед яких і визначення Г. Беккера.

Інший напрям в економічній науці утворюють праці вчених, що відносять саму людину з її природженими якостями до капіталу (Л. Вальрас, Дж. Маккулох, Г. Маклеод, І. Фішер та ін.). Вони оцінювали людину як еле-

мент капіталу, і як розвиток їхніх поглядів виникли так звані альтернативні, чи розширювальні теорії людського капіталу. Означення «розширювальні» доречніше в цьому контексті, оскільки ці теорії переважно не заперечують традиційні, але й не обмежуються лише ними, розширюючи таким чином зміст поняття «людський капітал».

Поява та розвиток альтернативних концепцій людського капіталу значною мірою пов'язана з роботами відомого американського економіста першої половини ХХ століття І. Фішера, зокрема з його теорією всеосяжного капіталу. Ця теорія виникла в період тотального панування в духовному та суспільному житті американського суспільства ідей прагматизму. З позицій названих ідей, стверджувалося: істиною в цьому світі є лише те, що відповідає практичним цілям і завданням життя. Стосовно економіки робився висновок, що діяльність людей повинна бути спрямована винятково на досягнення практичного результату та життєвого успіху. Д. Д'юї, один з найвідоміших провідників ідей прагматизму, навіть оголосив успіх критерієм моральності.

Теорія капіталу І. Фішера стала основою для виникнення різноманітних альтернативних концепцій людського капіталу. Їхні автори включають у поняття людського капіталу не лише знання та вміння людей, не лише їхню здатність до праці, але й фізичні, психологічні, світоглядні, суспільні, культурні якості та здібності людей. Для них людським капіталом є, наприклад, фізична сила та зовнішня привабливість, вміння встановлювати й підтримувати необхідні знайомства, дотримуватися законів і традицій, організувати свою діяльність, підтримувати дисципліну праці, правильно поводитися тощо. При цьому зазначені якості та здібності людей у структурі людського капіталу для прихильників альтернативного підходу мають якщо не більше, то принаймні

ДО 20-РІЧЧЯ НАПРН УКРАЇНИ

не менше значення, ніж рівень освіти чи здоров'я людини. В альтернативних теоріях, як і в традиційних, немає одностайності щодо визначення змісту поняття «людський капітал». Автори відомого підручника з економіки [10] С. Фішер, Р. Дорнбуш, К. Шмалензі вбачають у людському капіталі передусім природжені здібності і талант людини, а потім уже її освіту і набуту кваліфікацію. Професор Массачусетського технологічного інституту Л. Туроу включає в поняття людського капіталу «виробничі здібності, обдарування і знання» людини, а також таку специфічну характеристику як «повага до політичної і соціальної стабільності». Ф. Махлуп, професор Принстонського університету, відносить до людського капіталу будь-які «вдосконалення», що «збільшують фізичні або розумові здібності людини» [11].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ століття було зроблено спроби обґрунтувати теорію людського капіталу. Найбільший внесок у цю справу зробили американські економісти Г. Беккер, Й. Вейс, Б. Вейсброд, І. Шульц, Ф. Велч та ін. Нині теорія людського капіталу є загальноприйнятою в західній економічній літературі й набула певного поширення в Росії та Україні [10].

Дослідження з теорії та практичного використання знань про людський капітал заохочувались у США та інших розвинених країнах. Троє американських учених за дослідження у сфері людського капіталу одержали Нобелівські премії: в 1971 році першим удостоївся премії С. Кузнець, який довів, що високий рівень і якість людського капіталу народу — необхідна умова розвитку країни; в 1979 році премія вручена Т. Шульцу, який розробив теоретичні основи науки про людський капітал; в 1992 році премію одержав Г. Беккер, який показав, що інвестиції в здоров'я, освіту, культуру народу є найефективнішими вкладеннями з високою та довгостроковою

віддачею [12]. У результаті обліку людського капіталу при управлінні США стали світовим лідером, зосередивши 29 % світового людського капіталу (95 трлн дол.). За підрахунками Світового банку, у складі національного багатства США основні виробничі фонди становлять 19 %, природні ресурси — 5 %, а людський капітал — 76 % [13]. Людський капітал країн СНД становить лише 11 % світового і був оцінений в 40 трлн дол. [14]. В Україні ж за період 2000–2005 років у структурі національного багатства людський капітал становив лише 47 % і за ці роки його частка скоротилася приблизно на 8 %. Потрібно зазначити, що частка людського капіталу у структурі світового багатства становить понад 66 %, а в країнах «великої сімки» та ЄС — понад 75 % [15]. Наведена статистика людського капіталу свідчить про облік інвестиції на підтримку і розвиток охорони здоров'я, освіти, на забезпечення мобільності (міграції) робочої сили, на інформацію та культуру народу за різними підходами до розрахунку. Та при цьому дані свідчать про високу частку людського капіталу в структурі національного багатства.

У своїй монографії «Розвиток людського капіталу в умовах глобалізації» Я. Ларіна та О. Брацлавська зазначають, що розвиток людського капіталу є переважно економічною категорією, що виражає сукупність соціально-економічних відносин з приводу його формування, збереження, розвитку й удосконалення, тобто знань, умінь, навичок, здатності людини до праці, а також її фізичного стану, інтелектуальних і творчих здібностей [16]. Як видно, в монографії превалює економіко-правовий підхід до характеристики людського потенціалу.

Суб'єктів відносин стосовно розвитку людського капіталу названі вчені пропонують класифікувати за такими критеріями: 1) за інституційним рівнем (домогосподарство, підприємство,

регіон, держава, міждержавні утворення (дослідження передбачає розгляд людського капіталу на рівні держави (США), а також частково на рівні транснаціональних корпорацій); 2) за економічною роллю у виробничому процесі (власники людського капіталу, суб'єкти економічної діяльності, що є орендарями (користувачами) складових людського капіталу); 3) за обсягами і якістю людського капіталу (суб'єкти, що мають дефіцит людського капіталу; суб'єкти, що мають перевагу в характеристиках людського капіталу; суб'єкти, що володіють суспільно-нормальним обсягом та якістю людського капіталу) [16].

Теорія людського капіталу в більшості країн, зазначають у своєму дослідженні Я. Ларіна й О. Брацлавська, стала поворотним пунктом у мотивації людського розвитку, тенденціях ставлення до галузей соціальної сфери, що його забезпечують, — освіти, охорони здоров'я, культури та ін. Соціально-економічне зростання та конкурентоспроможність країн, яким бракує природних ресурсів (Гонконг, Південна Корея, Тайвань, Сингапур, Індія, Китай), а також країн зі зруйнованою внаслідок Другої світової війни економікою (Німеччина, Японія, Австрія), що вкладали значні інвестиції в розвиток освіти, охорони здоров'я, яскраво підтверджують дієвість концепції людського капіталу. Деякі країни, багаті природним капіталом (США, Канада, Австралія), позбавилися залежності від них. Відбуваються зміни в уявленнях про структуру, сумарний об'єм та роль елементів сукупного капіталу. Так, у світі нагромаджено: виробничого капіталу — 95 трлн дол. (17 %); природного капіталу — 90 трлн дол. (16 %); людського капіталу — 365 трлн дол. (понад 65 %). У складі національного багатства в Західній Європі відповідно — 23, 2 і 47 %. У Росії та Китаї частка людського капіталу становить 50 та 77 % відповідно; у Люксембурзі — 83 %, Швейцарії —

78 %, Франції — 76 %, Німеччині — 79 %; Австрії та Канаді, що щедро наділені природними ресурсами, частка — 20 %. Щодо України, то її частка людського капіталу на кінець ХХ століття становила 55 %, а на 2010 рік — 39,7 % від усього національного багатства. Лідерство США в сучасному світі забезпечується насамперед високою якістю людського капіталу та постійною увагою до нього з боку уряду і стейкхолдерів. За даними Світового банку, який дослідив 192 країни, тільки 16 % економічного зростання в країнах з перехідною економікою забезпечено виробничим потенціалом, 20 % — природними ресурсами, а 64 % — людським капіталом. Нині останній показник збільшується, тому що людський капітал — один з найпотужніших елементів, які допомагають економіці планомірно рухатися до становлення інформаційного суспільства. Крім цього, у сучасних економіках до 90 % їх зростання забезпечується за рахунок інтелектуального ресурсу. Корейський учений Дж. Парк дослідив 94 країни і дійшов висновку, що саме людський капітал став причиною економічного прогресу у них. Отже, цілком зрозуміло, зазначають у своєму дослідженні Я. Ларіна та О. Брацлавська, є увага науковців до людського капіталу, створення передумов для його нарощування та відтворення [16].

Зазначимо, якщо в доіндустріальній та індустріальній економіці переважала фізична праця, то тепер (в постіндустріальному суспільстві) вирішальною є високоінтелектуальна праця освічених людей. Якщо в ХІХ столітті в загальній сумі капіталу питома вага людського капіталу не перевищувала 23 %, то через півстоліття цей показник досяг 50 %. Але й ці пропорції різко змінилися наприкінці другої половини ХХ століття: частка накопичених інвестицій у людський капітал у загальній їх сумі дорівнювала 67–69 % (у США — до 74–76 %) [17]. З переходом до постіндустріального суспільства зменшу-

ДО 20-РІЧЧЯ НАПРН УКРАЇНИ

ється частка фізичної компоненти капіталу (матеріальних активів: землі, устаткування, машин), одночасно зростає значення людського капіталу в суспільних відносинах.

Зростання людського капіталу, зазначає Н. Голікова, привело до формування нової економіки — економіки знань [5]. Цей напрям наукових досліджень у західній зарубіжній літературі пов'язаний з іменами Д. Белла, Г. Боуена, Л. Туроу, Й. Бен-Поретта, М. Блауга, Дж. Кендріка та інші. У Росії в актуалізацію цієї проблематики й її дослідження помітний внесок зроблений Л. Абалкіним, В. Макаровим, Ю. Яковцем; в Україні — В. Антонюком, В. Андріановою, Ю. Бажалом, Д. Богиней, Н. Борецькою, В. Гейцем, В. Голіковим, О. Грішнвою, Я. Дуткевичем, М. Зверяковим, М. Згуровським, Г. Євтушенко, С. Кіреєвим, А. Колотом, В. Кременем, А. Кудлай, В. Куценко, І. Куревіною, І. Лащенко, Е. Лібановою, Ю. Скажеником, Л. Тертичною, Н. Ущенко, Т. Шпарагою, А. Чухном та ін. Незважаючи на численні роботи, присвячені людському капіталу в Україні, це питання залишається і сьогодні доволі актуальним.

Сучасна теорія людського капіталу з позиції права на результат інтелектуальної діяльності та теорії інтелектуального капіталу потребує поглиблення змісту людського капіталу з позиції потреби розподілу на теорії людського потенціалу, людських ресурсів та людського капіталу в інтелектуальній економіці. Можна погодитися з критикою ідеологічної мети теорії людського капіталу — довести, що наймані працівники, котрі мають певний обсяг знань, досвід тощо, перетворюються на капіталістів. Основними недоліками такої теорії є, *по-перше*, аморфне тлумачення сутності капіталу, до якого відносять не лише все, що оточує людину, а й певні риси людини, а також відсутність суб'єктно-об'єктних відносин (якщо такий капітал невіддільний від людини). *По-*

друге, ігнорування того факту, що витрати на розвиток освіти, здобуття кваліфікації тощо формують лише здатність до праці, робочу силу відповідної якості, а не власне капітал. Це означає, що робоча сила (а отже, її кваліфікація, творчі здібності тощо) стає капіталом, точніше змінним капіталом, лише в руках капіталіста, у процесі її використання з метою виробництва та привласнення прибутку. *По-третє*, помилковою є думка прихильників теорії людського капіталу, що такий капітал — невіддільний від самої людини. Ця проблема аналогічна проблемі купівлі-продажу робочої сили. Так, заперечуючи можливість продажу робочої сили, більшість західних економістів водночас твердять про продаж найманим працівником своєї праці чи послуг праці. *По-четверте*, не виваженими є низка положень прихильників теорії людського капіталу про структуру людського капіталу. Зокрема, некоректно відносити до елементів цієї категорії пошук необхідної інформації про ціни та доходи, адже такий пошук не завжди є успішним, про що свідчить значна кількість безробітних у більшості країн. Те саме стосується міграції робочої сили. Науково некоректно відносити до структурних елементів «людського капіталу» й моральні цінності компанії, культуру праці, філософію фірми тощо, які формуються у співпраці в межах трудового колективу, а тому не належать конкретному працівникові. *По-п'яте*, потребує істотного корегування думка тих авторів, які вважають, що компанія не може розпоряджатися на власний розсуд людським капіталом, оскільки після укладання контракту найманий працівник має дотримуватися трудової дисципліни, інших правил компанії упродовж періоду дії контракту, а це свідчить про те, що компанії розпоряджаються такою робочою силою. Водночас слушною є думка про неможливість придбання людей у власність, що свід-

чить про хибність ідеї представників неокласичного напрямку, котрі розглядали людину із здобутими нею знаннями капіталом. Слушним у цьому сенсі є твердження А. Маршалла про наукову необґрунтованість теорії людського капіталу через неможливість перетворення людини на товар в капіталістичному суспільстві. *Пошосте*, надмірно спрощеною є теза прихильників цієї концепції про відмінність людського капіталу від фізичного лише за ступенем ліквідності і ризику. Найбільш вразливою теорії «людського капіталу» є в ідеологічному аспекті. Так, на думку І. Шульца, працівники стали капіталістами в тому сенсі, що здобули значний обсяг знань і досвіду, який має економічну цінність. Однак практика довела, що більшість таких працівників у розвинених країнах світу за останні десятиріччя ХХ – початок ХХІ століть капіталістами не стали. Зокрема, в США лише близько 30 % найманих працівників, зайнятих на виробництві з використанням новітніх технологій, в останні три десятиріччя ХХ століття поліпшили своє матеріальне становище, майже в третини таких працівників воно за цей час погіршилось, а решта проживає на межі бідності, хоча має відповідні знання, досвід і

кваліфікацію. Загалом, соціальна диференціація у США та багатьох інших країнах за цей період посилилася. Дрібними капіталістами стала лише незначна частка найкваліфікованіших спеціалістів, які працюють у галузі інформаційних технологій [10].

Висновки

Світова наукова думка сформувала принципово новий погляд на цивілізаційний прогрес, в основу якого покладено механізм інноваційного розвитку за участю людини-творця. Нова парадигма розвитку на перший план висуває не нагромадження матеріальних благ, а розвиток людського потенціалу при збереженні навколишнього середовища. Інтелектуальна економіка спирається на теорію та методологію інтелектуального капіталу, в якій відповідне місце має посісти сучасна теорія людського капіталу, що трансформується під впливом глобалізації економічних процесів*. ♦

Список використаних джерел

1. Краснокутська Н. В. *Інноваційний менеджмент : навч. посібник* / Н. В. Краснокутська. — К. : КНЕУ, 2003. — 504 с.
2. Бутнік-Сіверський О. *Інноватика та інтелектуальна економіка (теоретико-методичний аспект)* / О. Бутнік-Сіверський // *Теорія і практика інтелектуальної власності*. — № 6. — 2007. — С. 68–81; 2008. — № 1. — С. 63–77.
3. *Економічна енциклопедія : у трьох томах : Т. 2* / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.— К. : Академія, 2001. — С. 848.
4. Голікова Н. В. *Людський капітал як фактор зростання і розвитку економіки: автореф. дис... канд. екон. наук : спец. 08.01.01* / Н. В. Голікова; Нац. акад. наук України, Ін-т екон. прогнозування. — К., 2004.— С. 3.

* Закінчення в наступному номері

5. Новая экономика // Википедия — свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа к ресурсу : http://ru.wikipedia.org/wiki/%CD%E%E2%E0%FF_%FD%EA%EE%ED%EE%EC%E8%EA%E0.
6. Григорян А. Л. На пути к «новой экономике»: концепции инновационного развития России / А. Л. Григорян // Государство и общество. — М., 2005. — С. 82–85.
7. Шаталова Н. Добрый взгляд на капитал / Н. Шаталова // Поиск. — Январь. — 2003.
8. Левчаев П. О. Фінансові аспекти розвитку постіндустріальної економіки [Електронний ресурс] / П. О. Левчаєв. — Режим доступу до ресурсу : http://ufin.com.ua/analit_mat/drn/112.htm.
9. Економічний енциклопедичний словник // [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : <http://subject.com.ua/economic/slovník/7611.html>.
10. Фишер С. Економіка / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи ; пер. со 2-го англ. изд. — М. : Дело ЛТД, 1995. — 864 с.
11. Економіка праці та соціально-трудова відносина // Грішнова О. А. (Глава 4. Людський капітал) [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу : http://pidruchniki.ws/17251009-/ekonomika/lyudskiy_kapital.
12. Людський капітал як чинник економічного зростання (стримуючі соціально-економічні фактори в Україні) [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : <http://do.gendocs.ru/docs/index-115981.html>.
13. Майбуров И. Эффективность инвестирования и человеческий капитал в США и России [Текст] / И. Майбуров // МЕ и МО. — 2004. — № 4. — С. 3–13.
14. Корчагин Ю. Широкое понятие человеческого капитала [Электронный ресурс] / Ю. Корчагин // ЦИРЕ. — Режим доступа к ресурсу: <http://www.lerc.ru>.
15. Квак М. Національне багатство України: стан та перспективи [Текст] / М. Квак // Вісник ТНЕУ. — 2008. — № 1. — С. 29–36.
16. Ларіна Я. С. Розвиток людського капіталу в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / Ларіна Я. С., Брацлавська О. С. — Режим доступу до ресурсу : <http://academia-pc.com.ua/product/319>.
17. Сутність людського капіталу [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : http://www.osvita-plaza.in.ua/publ-/sutnist_ljudskogo_kapitalu/394-1-0-39056.

Надійшла до редакції 26.06.2013 року.